

Czapska, Anna

Architektoniczne zabytki miasta Wąsoszy oraz badania terenu dawnego zamku = Архитектурные памятники Вонсоша и исследования на территории бывшего замка = Architectural monuments in Wąsosz and investigation of the site of the earlier castle

"Rocznik Białostocki", 11, 1972, s. [283]-303

Zdigitalizowano w ramach projektu pt. Digitalizacja i udostępnianie online czasopisma „Rocznik Białostocki”, dofinansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na działalność upowszechniającą naukę (nr umowy 834/P-DUN/2019).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNA CZAPSKA

ARCHITEKTONICZNE ZABYTKI MIASTA WĄSOSZY ORAZ BADANIA
TERENU DAWNEGO ZAMKU

Архитектурные памятники Вонсоша и исследования
на территории бывшего замка

Architectural monuments in Wąsosz and an investigation of the site of the
earlier castle

Niegdyś powiatowe miasto Wąsosz (Wąsosza, Wąschos) znane jest licznym czytelnikom „Ogniem i mieczem” jako rodzinne miasto Rzędziana. Jeden z bohaterów powieści, opisany tak żywo przez *Sienkiewicza*, stał się prawie historyczną postacią. Nic więc dziwnego, że Rynek w Wąsoszy otrzymał nazwę: plac Rzędziana. W podziemiach niewielkiego barokowego kościółka stojącego przy rynku, wśród zachowanych trumien pokazuje się zwiedzającym trumnę Rzędziana, w której zachowane dobrze do dziś szczątki mężczyzny ubrane są w stary szlachecki strój — kontusz, szeroki tkany pas, wysokie buty. Legenda ta przekazywana jest w mieście z pokolenia na pokolenie.

Nie jest natomiast legendą, że niewielkie to miasteczko, liczące dziś zaledwie ok. 3000 mieszkańców, było powiatowym ośrodkiem miejskim w Ziemi Wiskiej. Posiadało 2 kościoły, klasztor, obronny zameczek, siedzibę starosty. Tędy biegły ważne drogi handlowe z zachodu na wschód i północ. Zniszczone licznymi działaniami wojennymi, straciło znaczenie na rzecz nowo rozwijającego się w sąsiedztwie miasta Szczuczyna, który przejął funkcje administracyjne, stając się miastem powiatowym. Dziś oba te miasta nie mają już dawnego znaczenia. Przeprowadzona w XIX w. przez Grajewo linia kolejowa dała szansę rozwoju nowemu ośrodkowi miejskiemu. Zarówno stary Wąsosz, jak młodszy Szczuczyn leżą obecnie w powiecie Grajewo, z boku od linii kolejowej. Po 1945 r. przeprowadzone liczne linie PKS łączą teraz Wąsosz z miastem powiatowym Grajewo.

RYS HISTORYCZNY

Wąsosz położony jest nad Wisłą, dopływem Biebrzy, między puszcza-
mi: Kurpiowską i Augustowską, na płaskowyżu, którego średnia wysokość

wynosi ok. 125 m n.p.m. Na wschód od miasta występują małe wzgórza moreny czołowej (do 155 m wysokości)¹.

W średniowieczu Wąsosz (w XVI w. Wąschos) wchodził w skład Ziemi Wiskiej, będącej własnością książąt mazowieckich. Jest to teren późnej kolonizacji mazowieckiej. W XV w. występuje jako gród księżęcy, posiadający zapewne osadę na podgrodziu. Teren podmokły był bardzo dogodny do usytuowania grodu; zbieg dwóch rzek tworzył tu zakole. Zapewne pierwsza osada znajdowała się w okolicy dzisiejszej ulicy Zamkowej. Było to miasto lokowane na „surowym korzeniu”. Główną arterią komunikacyjną była obecna ul. Zamkowa i jej dalsze przedłużenie ul. Sienkiewicza. Najbliższe grody to Radziłów i Łomża, z którymi łączył się gród drogą biegnącą z południowo-zachodniego narożnika rynku.

Gród usytuowany był w rozwidleniu rzek. Zapewne posiadał targowisko, którego owalnicowy kształt wyraźnie rysuje się między ul. Farną i obecną ul. Sienkiewicza, obejmując zasięgiem dzisiejszy rynek. Można przypuszczać, że kościół powstał przed lokacją miasta, na co wskazywałoby jego usytuowanie przy dawnej owalnicy. Lokacja nastąpiła w 1436 r. przez księcia płockiego, Władysława I. Przywileje dla miasta wydali: w 1461 i 1477 r. książęta płoccy, w 1546 r. Zygmunt I oraz w 1557 r. Zygmunt August; potwierdził je w 1650 r. Jan Kazimierz, a następnie w 1765 r. Stanisław August. Ponieważ brakuje planów historycznych, jedynie współczesne plany pozwalają na wysuwanie pewnych wniosków co do dawnego rozplanowania przestrzennego. W centrum osady znajduje się duży rynek o wymiarach ok. 180×90 m. Przypuszczalnie najważniejszymi ulicami wybiegającymi z narożników rynku były trzy główne arterie komunikacyjne: obecna ul. Sienkiewicza wiodąca w kierunku zachodnim, na Świdry, ul. 11 Listopada, biegnąca ku przeprawie przez Ostaś (Grąska, Struga, Swelczym) i skręcająca za rzeką na wschód ku Łomży, oraz krótka ulica (bez nazwy), wybiegająca z północo-zachodniego narożnika rynku w kierunku północnym do przeprawy przez Wisłę, w kierunku Szczuczyna. Zbudowa miasta była drewniana. Natomiast w XV w. wzniesiono murowany kościół, fundacji ks. Władysława Mazowieckiego, usytuowany w prześwieteniu utworzonym przez rzeki. Był on zarazem punktem obronnym.

Dalsza budowa miasta nastąpiła w XVI w. i w tym czasie powstało za rzeką Ostaś (Grąska) nowe przedmieście, o zabudowie wzdłuż traktu na Łomżę, obecnie ulice: Mazowiecka i Felczyńska. Według lustracji z 1664 r. Wąsosz posiadał już 300 domów i ok. 1800 mieszkańców, miejsce dawnego grodu zajął obronny zamek.

¹ I. Wróblewska, Opracowanie historyczne PKZ Warszawa 1960, maszynopis.

Ryc. 1. Wąsosz na mapie Partheesa z końca XVIII w.

Największy rozwój Wąsoszy przypada na wiek XVI, kiedy miasto prowadziło handel produktami leśnymi i czerpało dochód z licznych rzemiosł. Było wtedy siedzibą starostwa, władz powiatowych i sądów ziemskich. Zestawienie przedstawia liczbę ludności w latach 1494—1960².

lata	mieszkańcy
1494	43
1564	ok. 1800
1676	150
1799	751
1921	1746
1960	ok. 3000

Na początku XVII w., w 1605 r., powstał w mieście drugi murowany kościół i klasztor karmelitów, usytuowany przy rynku (była to fundacja mieszczanina Andrzeja Rogali).

² Miasta polskie w tysiącleciu, t. I, II, Wrocław 1965.

Wąsosz rozwijał się intensywnie aż do XVII w., kiedy nastąpiło zniszczenie miasta wojnami szwedzkimi, które wpłynęły też na zahamowanie gospodarcze. Po rozbiorach Wąsosz włączono do guberni łomżyńskiej powiatu biebzańskiego, a następnie z Ziemią Wiską przyłączono do Królestwa Polskiego. Jakiś czas był stolicą powiatu, siedzibą sądów grodzkich i ziemskich, prowadził handel z Wizną, Łomżą, Nowogrodem.

Rozwój osadnictwa północnego Mazowsza i Ziemi Wiskiej datuje się od drugiej połowy XIV w., stwarzając potrzeby zwiększenia obronności tych terenów oraz wzmocnienia władzy książęcej. Były to okoliczności sprzyjające wznoszeniu wielu zamków murowanych.

Data powstania obronnego zamku średniowiecznego w Wąsoszy nie jest znana. W latach 1382—1402 Ziemia Wiska jest w zastawie Zakonu Krzyżackiego, co przekreśla możliwość powstania w tym okresie zamku. Natomiast budowa zamku była już ukończona przed lokacją miasta, tj. przed 1436 r. Książę Władysław IV bywał w Wąsoszy w czasie podróży po Ziemi Wiskiej i zatrzymywał się często w zamku, także w 1499 r. król Jan Olbracht gości w mieście.

Z danych archiwalnych wiadomo, że w 1549 r. zamek jest zniszczony, a siedziba starosty mieści się wtedy w plebanii, przy kościele parafialnym.

Ponownie zamek zostaje zburzony przez Prusaków³. Opis zamku, sporządzony w 1566 r., podaje: „jest tam siedlisko dobre wielkie na kturim był dwur księcia — kturi Prusowie spalili, ale by tam tanszym kosztem mógł być dwór zbudowan, akosz urzędnik w Plebanii mieszka”⁴.

Po zniszczeniach wojennych odbudowa zamku nie została zrealizowana, a w aktach XIX w. spotykamy określenie: „Łąka przy zamczysku”, co raczej odnosiło się już do ruin, a nie budowli. O szczątkach ruin zamku wspomina w 1870 r. Kolberg⁵.

ROZPLANOWANIE URBANISTYCZNE I ZABYTKI ARCHITEKTURY

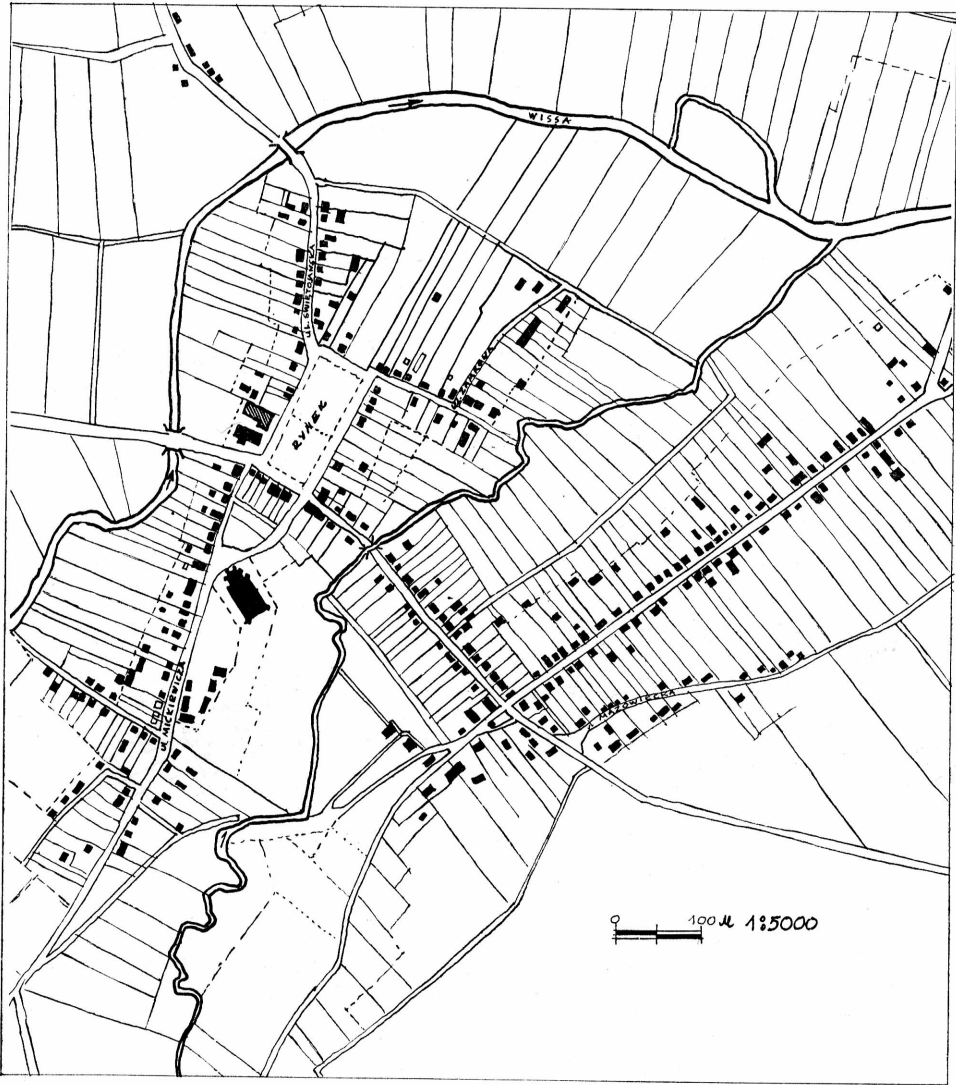
Wąsosz otrzymał prawo miejskie chełmińskie w 1436 r. na mocy przywileju księcia Władysława Mazowieckiego i herb skaczącego jelenia na tarczy.

W XIX w. miasto rozwijało się wzdłuż obecnej ulicy Mazowieckiej, poza rzeczką Ostaś (wtedy Grąską) biegnąc prawie równolegle do niej, aż do miejsca, gdzie wpada ona do Wissy. Tu został usytuowany duży młyn. Przy tej ulicy powstało wiele murowanych niewielkich, jednorodzinnych domów, krytych przeważnie dachówką.

³ Opis X. M. W a r g a w s k i, Inwentarz z 1549 r. Cytuję za I. Wróblewską, o.c.

⁴ AGAD, Warszawa, lustracje z 1566 r.

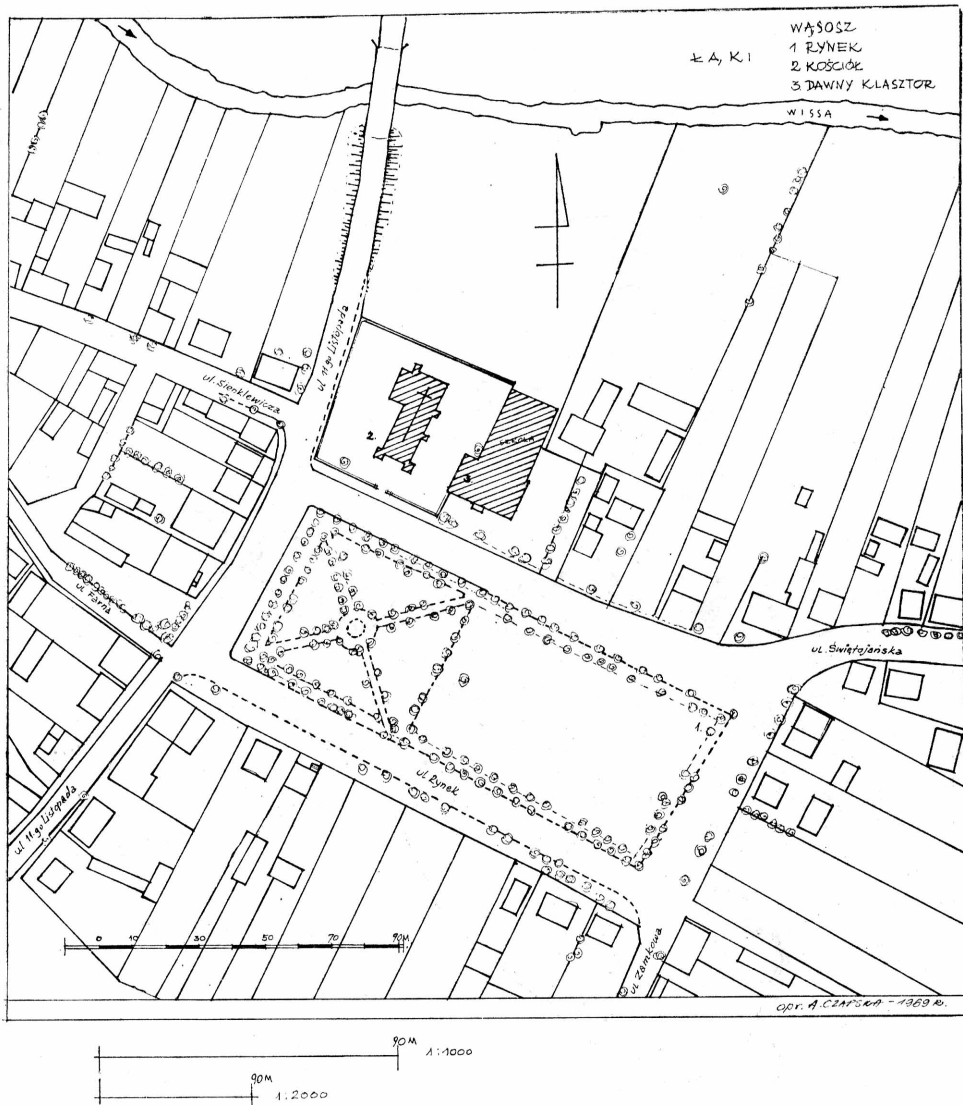
⁵ O. K o l b e r g, Mazowsze obraz etnograficzny, cz. V, Dzieła wszystkie, t. 28, Warszawa 1963.

Ryc. 2. Schematyczny plan całego miasta z oznaczeniem zabytków. Wg planu oprac. w PKZ w 1960 r.

Zabudowa miasta do dziś jest przeważnie drewniana, parterowa, zarówno wokół rynku, jak i przy bocznych ulicach.

Stare miasto rozwijało się w granicach, jakie mu wyznaczały obie rzeki: Wisła i wpadająca do niej Ostaś. Otoczony przez rzeki nieco wyższy teren tworzył owal, na którym rozwinęła się najstarsza część miasta. W prze-wężeniu, jakie wytworzyło się przez zbliżenie obu rzek, został usytuowany

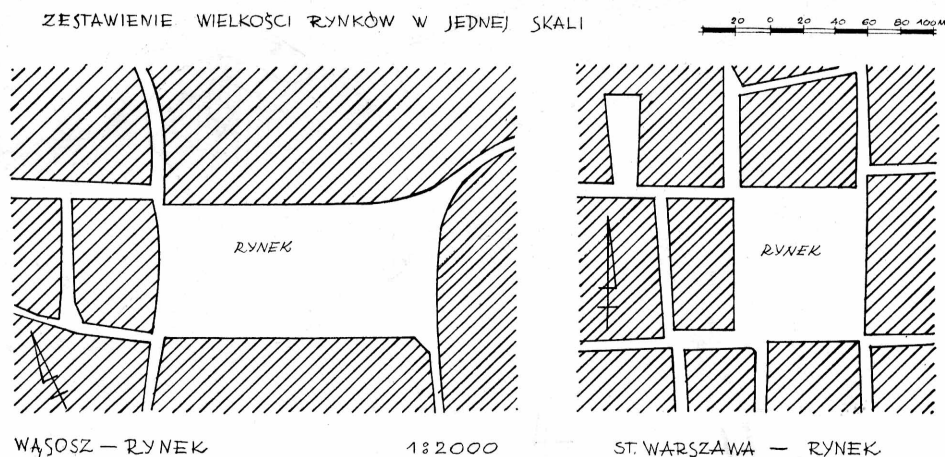

Ryc. 3. Plan rynku w skali 1 : 1000. Oprac. A. Czapska 1969 r.

kościół parafialny. Był to murowany budynek gotycki⁶, orientowany. Niestety w większej części zburzony w czasie I wojny światowej odbudowany został jako neogotycki. Pozostał stary rzut kościoła podłużnego w dawnym zarysie. Stare mury ze skarpami do wysokości 2,5 do 3,0 m są

⁶ Stare cegły palcówki z dolnych partii murów kościoła mają wymiary: 8,0×15,0××29,5; 7,5×13,5×29,5; 8,0×14,5×30,0 cm.

wykonane z cegły. Na reszcie pozostałych dolnych partii murów można odczytać charakterystyczny wzór geometryczny, utworzony z ciemniejszej cegły zendrówki. W części starych murów pozostały pierwotne elementy zdobnicze w postaci niewielkich, płytkich wnęk o profilowanym obramieniu. Te nieliczne, pozostałe wnęki w murach i skarpach przypominają ten sam typ dekoracji stosowany w gotyckich kościołach w niedalekiej Wiznie i Niedźwiadnej.

Ryc. 4. Zestawienie w jednej skali rzutów rynków w Waśoszy i rynku staromiejskiego w Warszawie. Oprac. A. Czapska 1969 r.

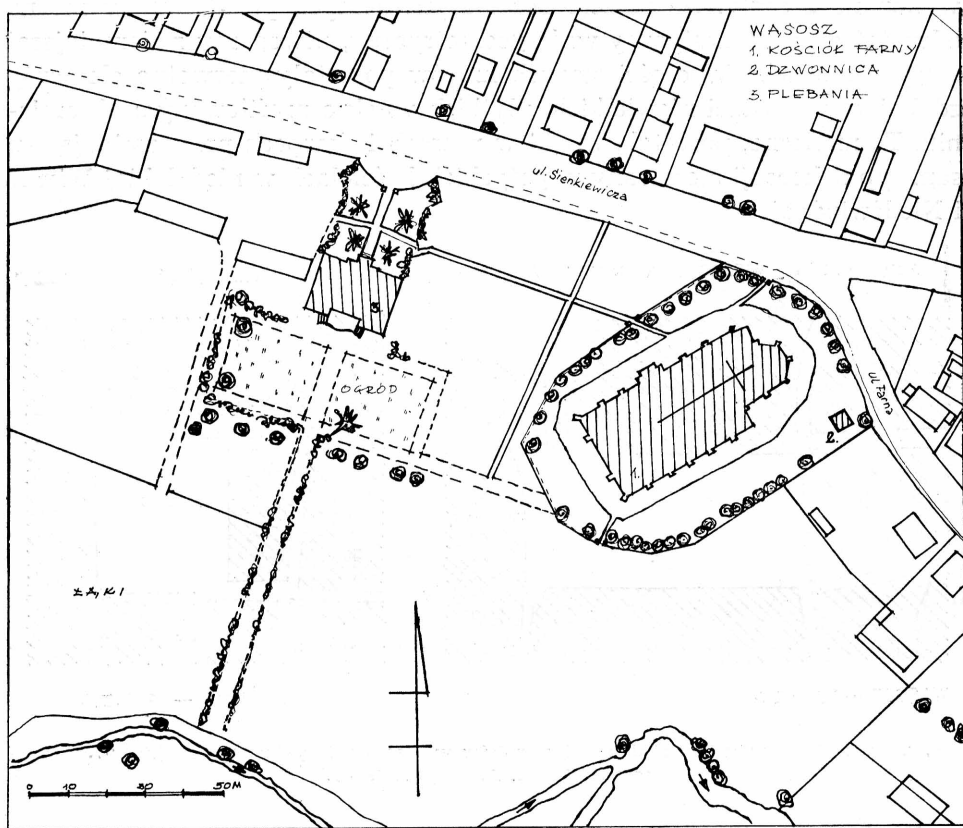
W elewacji północnej zachował się niski portal o uskokowym obramieniu z profilowanej cegły. Przy wejściu pozostała stara, kamienna kropielnica wmurowana we wnękę w murze. Kamienne kule, wtopione w mury, mówią o przejściach wojennych, jakie przeszedł kościół. Nowy wystrój gotycki wewnątrz zmienił jego pierwotny charakter. Obok kościoła, na terenie dawnego cmentarza zachowała się stara drewniana wolno stojąca dzwonnica.

Drugim obiektem architektonicznym, o wiele lepiej zachowanym mimo licznych przebudów i remontów, jest niewielki kościółek barokowy, stojący w północnej pierzei rynku. Była to fundacja Andrzeja Rogali z 1605 r.⁷

Kościółek łączył się z budynkiem klasztoru karmelitów, który po zniszczeniach w początkach XX w. przebudowano na szkołę. Z dawnego wystroju architektonicznego do dziś nic nie pozostało.

Kościół w rzucie jest niewielkim prostokątem o wymiarach 10×27 m o prosto zakończonej absydzie, z mурowanymi wokoło skarpami. Od północy dobudowano zakrystie. Elewacje są proste, bez dekoracji. Elewacja

⁷ I. Wróblewska, o.c.

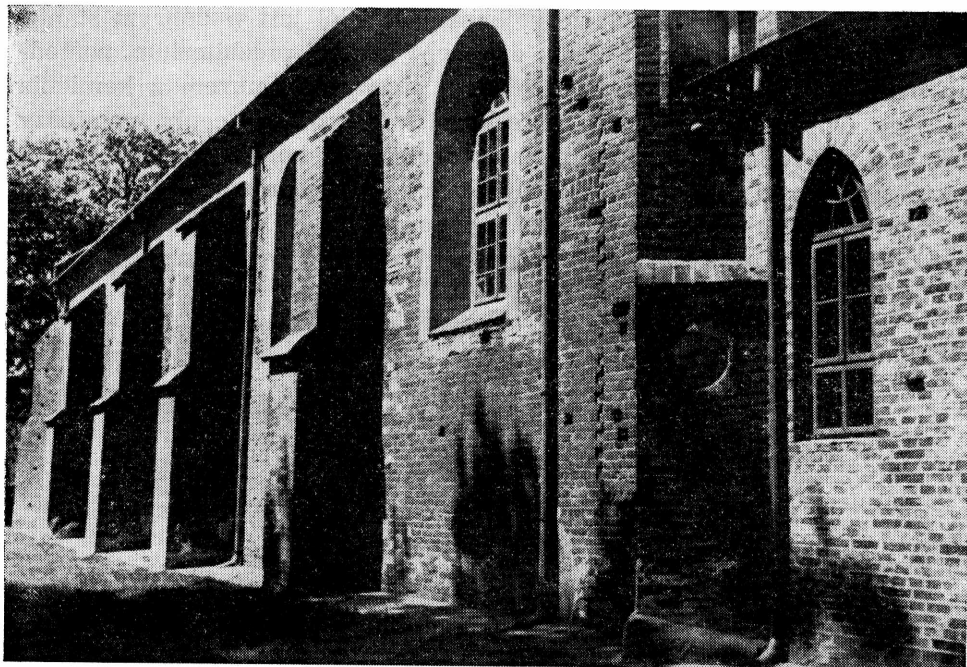

Ryc. 5. Wąsosz, plan sytuacyjny kościoła parafialnego w skali 1 : 1000. Oprac. A. Czapska 1969 r.

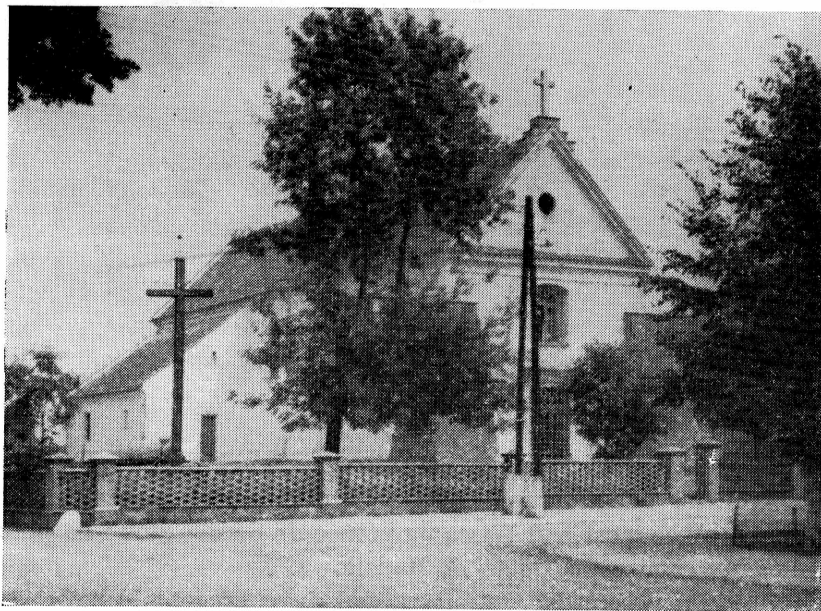
frontowa ma dwie duże skarpy z uskokami, pomiędzy którymi na osi znajduje się prostokątny portal wejściowy, zwieńczony u góry niewielkim profilowanym prosto gzymsem. Ponad portalem duże okno zakończone płaskim łukiem oświetla chór muzyczny. Wysoki tympanon trójkątny ma na szczycie zakończenie w formie trzech uskoków, na których został ustawiony krzyż. Dach dwuspadowy, kryty dachówką, posiada na środku niewielką, prostą sygnaturkę, drewnianej konstrukcji z krytym blachą spiczastym hełmem. Kościół jest orientowany z niewielkim odchyleniem ku północy.

W podziemiach zachowała się krypta, sklepią, murowana z cegły palcówki⁸. W krypcie znajdują się dobrze zachowane trumny zakonników i okolicznej szlachty.

⁸ Cegły o wymiarach: 7,5—8,0×13,5—13,0×29,0—28,0 cm.

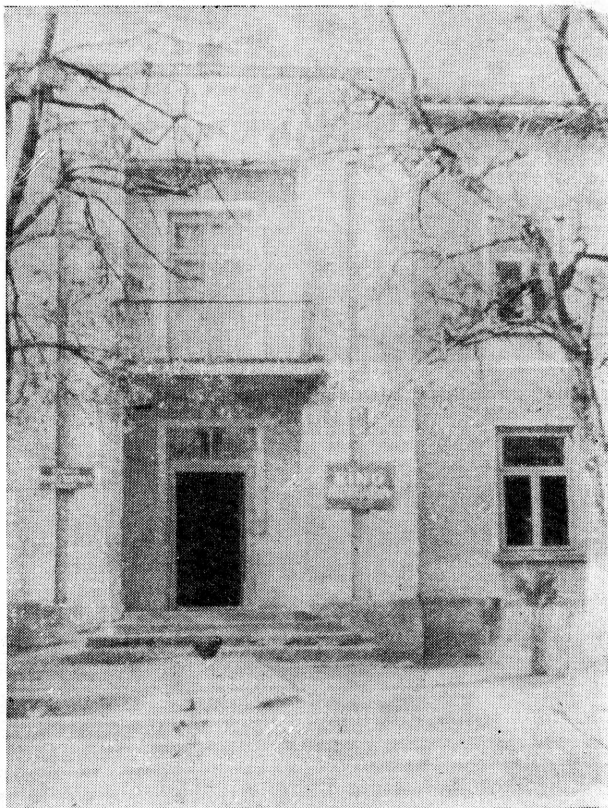
Ryc. 6. Kościół parafialny z resztkami dawnych murów w dolnych partiach. Fot. W. Paszkowski 1971 r.

Ryc. 7. Kościół poklasztorny, widok od strony rynku. Fot. A. Czapska 1967 r.

Odnowiony po zniszczeniach wojennych kościół jest w dobrym stanie. Stoi on na wyższym brzegu Wisły, zwrócony ku niej prezbiterium, pośrodku dawnego cmentarza przykościelnego, otoczonego murem z kamienia polnego. Od frontu ogrodzenie przechodzi w ażurowe, z cegły, pomiędzy pełnymi słupkami murowanymi. Na osi wejścia do kościoła została zaprojektowana prosta z żelaznych sztachet brama i furta, prowadzące na rynek.

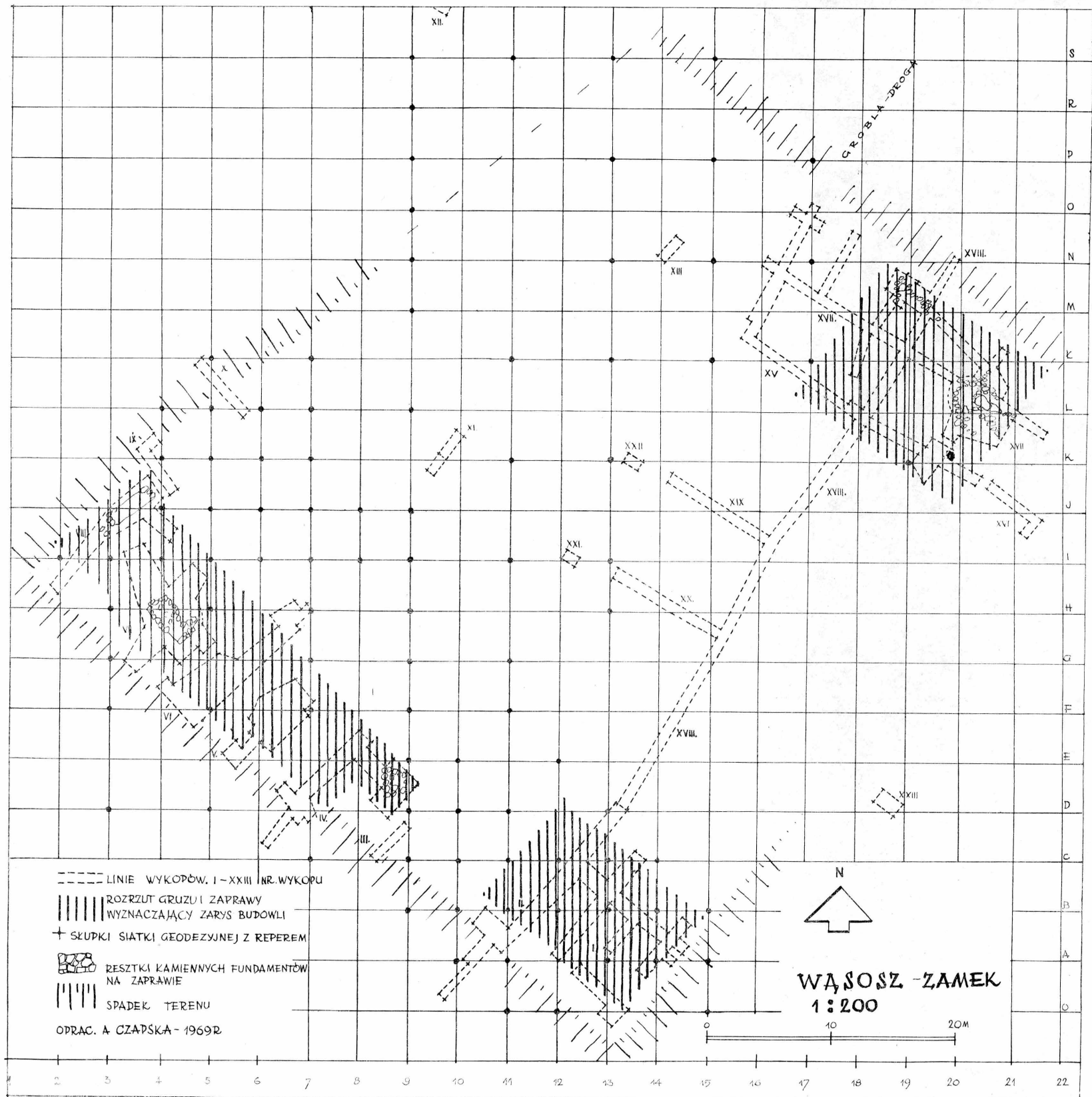
Nowy cmentarz grzebalny został usytuowany w XIX w. w najwyższym punkcie miasta, na wzgórzu, na północ za kościołem parafialnym.

Ryc. 8. Budynek dawnego klasztoru, obecnie szkoła. Fot. A. Czapska 1967 r.

Duży, charakterystyczny dla tych terenów rynek ma proporcje 2 kwadratów. Główna droga przebiegała wzdłuż krótszej pierzei zachodniej i prowadziła przez most nad Wisłą na północ do Szczuczyna i na południowy zachód, przez most na Ostasi do Radziłowa.

Przed 1939 r. w Wąsoszy zamieszkiwał duży procent ludności żydowskiej, zajmującej się handlem. Dzielnica żydowska znajdowała się we

Ryc. 12. Zarys terenu wykopisk z oznaczeniem sondaży robionych w czasie badań. Oprac. A. Czapska 1969 r.

wschodniej części miasta, za rynkiem. W pobliżu wschodniej pierzei rynku (dziś plac Rzędziana), stała bożnica, centrum tej dzielnicy, spalona i zburzona w czasie II wojny światowej przez wojska niemieckie.

Cmentarza żydowskiego w Wąsoszy nie było, gmina korzystała z dużego kirkutu w pobliskim Szczuczynie (5 km).

Ulica Zamkowa prowadzi na łąki, gdzie u zbiegu Wissy i Ostasi znajdował się „murowany dwór”. Zniszczony w drugiej połowie XVII w., po wojnach szwedzkich jeszcze jakiś czas istniał, częściowo odbudowany, widocznie jako siedziba władz. Tracące na znaczeniu miasto nie miało zapewne funduszy na remonty, zaniedbane budynki uległy powolnej dewastacji i ruinie. Zapewne część murowanych w pobliżu stodoł z dużego polnego kamienia jest z materiału wywiezionego z ruin dawnego zamku.

TEREN ZAMKU

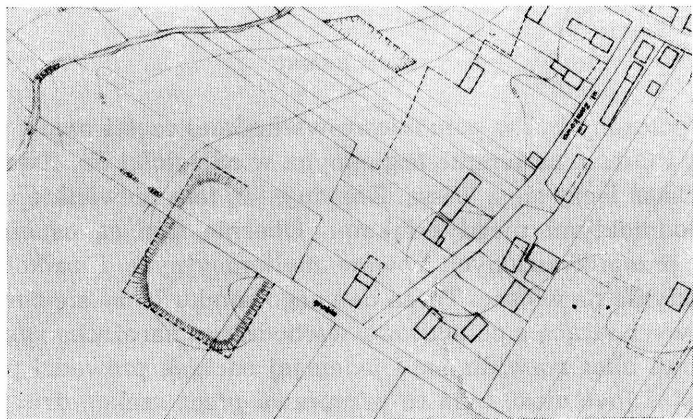
Zamek położony był w południowo-wschodniej części osady, w widłach rzeki Wissy i Ostasi, na terenie bagiennym, w odległości ok. 100 m od miejsca, gdzie Ostaś łączy się z Wissą. Znajduje się tam niewielkie wzniesienie otoczone podmokłymi niegdyś łąkami. Obecnie łąki są osuszone dzięki systemowi przeprowadzonych rowów melioracyjnych i całkowicie podmokłe są jedynie na wiosnę. Teren dawnego zamku łączy się z miastem ul. Zamkową, wychodzącą z południowo-wschodniego narożnika rynku. W połowie długości ulica rozwidła się i jeden jej odcinek prowadzi prostopadle do rzeki Ostaś (być może była tu przeprawa przez rzekę), drugi załamuje się pod kątem prostym na wschód, kończąc się przy drodze polnej, prowadzącej na dawny teren zamku. Wybudowane są tu obecnie stodoły i trudno powiedzieć, czy układ tej części miasta odpowiada pierwotnemu rozplanowaniu. Możliwe, że został częściowo zmieniony podczas regulacji przeprowadzanej w XIX w.

Zamek zajmował teren, który niewiele wznosi się obecnie ponad otaczające łąki i zachował w planie zarys prostokąta o bokach ok. 70×60 m. Na zachód od drogi zarys nieregularny resztek ruin tworzy prostokąt, którego bok załamuje się od północy tworząc nieregularny występ, gdzie zapewne znajdował się wjazd do zamku od strony miasta. Mury zamku były wzniesione z kamieni i cegły, której resztki znajdują się na całym terenie pod murawą.

Zamek wąsoski należał do skromnych założeń obronnych i zapewne miał charakter niedużego dworu książęcego, przystosowanego tylko do czasowego pobytu księcia i drużyny. Położenie kwalifikuje go do typu zamków nizinnych, zakładanych w dolinie rzek, na terenach podmokłych, ukształtowanie terenu sugeruje plan budowli o rzucie prostokąta. Znaną są na tych terenach obiekty tego typu położone w strefach nadgranicz-

nych jak: Nowogród, Łomża, Wizna, ale one też niestety nie zachowały się nawet w postaci ruin. Istniał także według przekazów obronny zameczek w pobliskim Radziłowie. Podobne założenie ma zamek w Liwie, zbudowany przez ks. Janusza I, w XIV w.⁹ Przeważała tu zapewne zabudowa drewniana. Za tą hipotezą przemawia fakt, że istniał w tym czasie kasztełański zamek w Wiznie, też drewniany.

Inwentarz ks. W a r g a w s k i e g o z 1549 r. mówi o zburzonym zamku, gdzie do zamieszkania nadawała się już tylko „stuba, w której izba czarna”. Przymuszczalnie zabudowa była niska, o czym świadczy rozległy teren zajmowany przez zamek i opis z 1562 r. — „siedlisko wielkie, można by tanim kosztem dwór pobudować”.

Ryc. 10. Schemat sytuacyjnego planu miejsca po dawnym zamku.
Oprac. D. Służewska

Zamek otoczony był pewnie wkoło wodą, a gwałtowny spadek terenu może być fragmentem dawnej fosy.

O lokalizacji wcześniejszego podgrodzia, bez badań archeologicznych, terenowych nic na razie nie można powiedzieć, poza tym, że zapewne znajdowało się na wyższym i suchszym terenie, w pobliżu obecnej ulicy Zamkowej.

BADANIA TERENU DAWNEGO ZAMKU

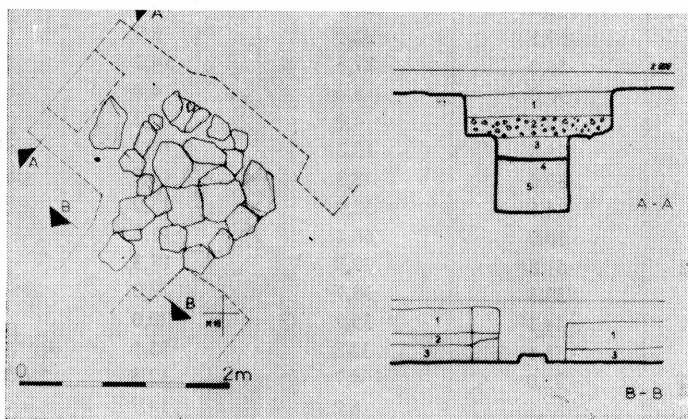
Celem ustalenia dokładniejszej lokalizacji, badania zamku w Wąsoszy były prowadzone na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku. Pracę powierzono Katedrze Historii Architektury i Sztuki

⁹ T. Szyburska, Wąsosz — woj. białostockie, pow. grajewski, oprac. historyczne PKZ, Warszawa 1965.

PW¹⁰. Badania objęły cały obszar tzw. Zamczyska. Jest to teren lekko wzniesiony na ok. 70—80 cm nad otaczające bagna i rozlewiska, jakie tworzą obecnie rzeczki: Wissa i Ostaś. W stronę miasta teren lekko opada i łączy się groblą z ulicą Zamkową, wybiegającą z narożnika rynku.

Prace badawcze podzielono na dwie części: na prace w 1968 r. i prace w sezonie 1969 r. Teren objęty badaniami został podzielony siatką geodezyjną na kwadraty o boku 4 m.

W sezonie letnim 1968 r. przeprowadzono wykopy — sondy, celem odnalezienia jakichkolwiek śladów zabudowań czy obwarowań zupełnie niewidocznych na powierzchni gruntu. Niewielkie, kilkucentymetrowe wzniesienia i nierówności gruntu sugerowały istnienie dawniej na tym terenie

Ryc. 11. Fragment wykopu z odnalezionymi resztkami kamiennych fundamentów. Oprac. D. Służewska 1969 r.

zabudowań. Także kolor trawy i jej jakość, o wiele słabsza i gorsza niż na terenach sąsiednich, wskazywała na możliwość istnienia pod powierzchnią ziemi ornej resztek gruzu ceglanego i zaprawy.

Na załączonym szkicu terenu przebadanego z naniesioną siatką geodezyjną wykopy zostały oznaczone numerami, z których najciekawsze okazały się od strony rzeki: IV, V, VI, VII, VIII oraz I II (za drogą — groblą). Teren objęty wykopaliskami należy obecnie do 3 właścicieli i stanowi w większości nieużytki, pastwiska i łąki.

Pierwszy etap robót w 1968 r. objął część zachodnią terenu obejmującego pastwiska. Część wschodnia była wykorzystana przez właścicieli gruntów pod warzywa i plantację tytoniu, co uniemożliwiało pracę w tym sezonie (duże koszty pociągnęłyby za sobą zniszczenie zasiewów, których wartość trzeba by zwrócić właścicielom).

¹⁰ Pracami kierowała dr inż. Anna Czapska przy współpracy: mgr D. Służewskiej i mgr M. Wojciechowskiego. Siatkę geodezyjną założył dr inż. M. Niepokólczycki z Zakładu Fotogrametrii PW.

Tabela 1
Wyniki badań próbek zapraw budowlanych z zamku obronnego w Wąsoszy
opracowane przez doc. dr Hannę Jędrzejewską
(rodzaj próbki — zaprawa)

Sygnatura	% piasku	% węglanów	% rozpuszczania	Uwagi
A. II/69/1	43,6	45,0	11,4	
	41,0	47,4	11,6	
II/69/4	50,5	39,5	10,0	
	46,0,	43,5	10,2	
II/69/6	46,1	39,1	14,8	
	33,3	53,5	13,2	
B. II/69/2	65,6	25,8	8,6	
	64,0	28,7	7,3	
II/69/3	63,0	28,0	9,0	
	63,8	26,0	10,2	
II/69/5	69,1	22,0	8,9	
	58,0	27,8	14,2	
C. 376/V/	90,0	6,0	4,0	
	86,8	4,0	9,2	
377/V/-3	75,5	13,3	11,2	nadpalona głina
	80,0	8,3	11,7	
D. 382/VII/	24,1	52,9	23,0	
	20,0	68,4	11,6	
E. 377/VI/-2	51,8	29,9	18,3	
	39,3	38,7	22,0	bardzo lekkie
377/VI/-1	44,1	35,9	20,0	
	54,1	32,8	13,1	
F. 384/XI/-1	83,0	4,7	12,3	odcień różowy
	82,1	6,2	11,7	
384/XI/-2	80,6	7,5	11,9	
	84,9	4,6	10,5	zmineralizowane
384/XI/-3	86,0	7,0	7,0	grube łodygi ro- ślinne
	85,3	5,8	8,9	
383/XI/-c	80,1	8,9	11,0	
	80,3	7,3	12,4	
1968 A/XI/	82,0	7,1	10,9	
	85,8	4,6	9,6	

Łącznie zbadano 16 próbek zapraw pochodzących z gruzowisk w wykopach. Znalezione fragmenty zapraw dają się wyraźnie podzielić na pięć grup: A i B — zaprawy budowlane wapienne z drobnym piaskiem. Mogły być użyte do spajania elementów naziemnych (B) lub nawet do tynków (A). C — obie próbki wyraźnie przypominają szarą nadpaloną glinę. D — lekka jasna zaprawa, bardzo krucha, o bliżej nie określonym dodatku, dającym przy rozpuszczaniu mocną pianę ciemnobrązową. E — zaprawy bardzo twarde o barwie kremowej (tylko jedna różowa — F), z licznymi pozostałościami skamieniałych łodyg roślinnych. Zaprawy te mają wyjątkowo niską zawartość węglanów (wapna) i bardzo wysoką zawartość produktów o charakterze jasnej glinki (żółtozielonkawej). Ten typ zapraw jest niewątpliwie odbiciem jakiejś receptury wschodniej (zaprawy „ruskie”, wzmocniane włóknistymi odpadkami roślinnymi).

Jakiegolwiek datowanie próbek nie jest tu możliwe. Nie jest również możliwa ocena funkcji budowlanych poszczególnych próbek. Niewątpliwie jednak zebrany materiał przynosi bardzo interesujące przykłady techniki budowlanej. Dla dalszego pogłębienia zagadnienia byłaby wskazana obserwacja innych datowanych zapraw z sąsiadującego rejonu. Pozwoliłoby to na ustalenie, w jakim stopniu zaprawy z Wąsoszy są typowe dla rejonu i jak ewentualnie można by je datować.

Ryc. 9. Widok północno-wschodniej pierzei rynku z kościołem poklasztornym. Stan w 1969 r. Skala 1 : 500. Oprac. A. Czapska 1969 r.

Pierwsze sondy — wykopy oznaczone na rysunku numerami I—XV obejmowały teren badany w 1968 r. Przeprowadzone badania wykonanych wykopów pozwoliły na odnalezienie fragmentów dolnej, najniższej części fundamentów murów wykonanych z kamienia polnego, łączonego zaprawą częściowo glinianą, częściowo wapienną (tab. 1)¹¹.

Kamienie tej części muru układane były na podłożu glinianym i tworzyły mur szerokości ok. 1 m, wygięty lekko w łuk. Niestety zarys jest niezbyt czytelny, gdyż mur nie tworzy linii ciągłej, jest poprzerywany, ma zniszczone boczne krawędzie. Górna warstwa znajdowała się na głębokości 30 cm pod powierzchnią ziemi. Dalsze sondaż nie wykazywały w tej części istnienia zachowanych jeszcze fragmentów murów ciągłych. Pojedyncze i niewielkie zgrupowania kamieni występowały jeszcze tylko w wy-

Tabela 2
Porównawcze badanie cegieł z regionu Warszawy
opracowane przez dra Z. Tomaszewskiego*

Wiek	Wymiary cegły w mm	Uwagi
I poł. XIV w.	90—102×120—130×260—280	
II poł. XIV w.	100—115×125—140×280—300	
przełom XIV— XV w.	84—95×115—135×265—280	
XV w.	76—87 × 120—130×255—280	
przełom XV— XVI w.	72—85 × 120—140×260—275	
II poł. XVI w.	67—82 × 125—140×255—280	
I poł. XVII w.	63—74 × 120—140×265—290	
II poł. XVII w.	56—68 × 125—135×255—285	
I poł. XVIII w.	54—62 × 125—140×255—280	saska
II poł. XVIII w.	48—56 × 130—145×260—285	stanisławowska
XIX w.	65×130×270	maszynówka
I poł. XX w.	60×130×270	
obecny	65×125×250	

* Badania cegły jako metoda pomiarowa przy datowaniu obiektów architektonicznych, *Zeszyty Naukowe PW, Budownictwo*, seria 11a, z. 4, Warszawa 1955. Dane na podstawie badań cegły na terenie Zamku Warszawskiego.

kopie IV. Natomiast o 70—80 cm niżej od powierzchni gruntu wykop VI pozwolił na ustalenie poziomego drewnianego umocnienia. W dolnej części tego wykopu znaleziono resztki umocnień drewnianych, tworzących ciągły podkład z bali drewnianych — obecnie zupełnie zmurszałych, których układ włókien pozwolił na odczytanie dwóch warstw leżących jedna na drugiej.

¹¹ Próbki zapraw pobrane z tej części murów zbadała doc. dr H. Jędrzejewska. Próbki badano pod względem chemicznego składu natężenia barwy, ilościowego składu poszczególnych składników.

Taki układ podkładu drewnianego dwuwarstwowego dał się zaobserwować także w innych częściach terenu w wykopach: IV, I, II, XIV (1968 r.) oraz XV—XVIII (1969 r.), a więc prawdopodobnie cały teren podmokły, na którym był usytuowany zamek obronny w Wąsoszy, położony wśród bagien, otrzymał umocnienie w postaci rusztu z drewnianych bali układanych w dwóch warstwach.

W wykopach V i VI odnaleziono również dużą ilość resztek niestety bardzo zniszczonej i potłuczonej ceramiki piecowej kilku rodzajów¹².

1. Kafle prostokątne o wypukłym różnorodnym reliefie i kolorowej polewy (np. z herbem „Trzaska” na zielonym tle).

2. Kafle dwuwarstwowe, bez zachowanych resztek nawet polewy — typu garnków.

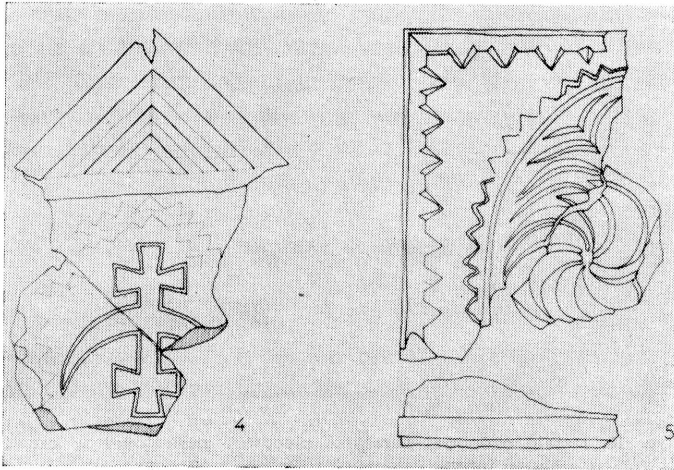
3. Gzymsy i obramienia piecowe (fryzy itp.) z zachowanymi resztkami kolorowej polewy zielonkawej. Mają one przeważnie motyw plecionki, warkocza, skręconego sznura, o różnym przekroju i różnej szerokości (od 3 cm do 5 cm, zob. rys. detali).

4. Inna ceramika, przeważnie szara — garnki, misy, całkiem potłuczone, o trudnym przez to do odtworzenia kształcie.

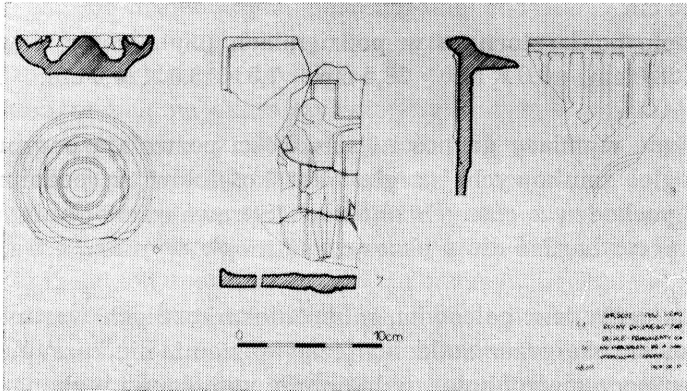
Wskazówką naprowadzającą na ślad po dawnych budynkach był zasięg rozkruszu zapraw i odłamków w większej ilości cegieł. Najgrubsza warstwa znajdująca się w zarysie dawnych ścian, zmniejszająca się w miarę oddalania od budynku, określała w przybliżeniu obrys planu budowli wznoszącej się w tej części terenu. W obwodzie zarysowującego się planu budynku w wykopie I i II nie znaleziono większych skupisk cegieł ani ceramiki piecowej, jak to miało miejsce w wykopach V i VI. Zapewne w tej części znajdował się budynek mniej okazały, o piecu bez ozdób z ceramicznych kafli. Mogły tu być pomieszczenia podrzędne, posiadające piece wyklepione gliną i bielone.

Część wschodnia terenu, gdzie przeprowadzono wykopy I i II, posiadała jak w części zachodniej umocnienia terenu za pomocą drewnianego rusztu z bali. Dalsze badania wykazały, że w tej części występował inny typ budowli, co udało się określić po przebadaniu poszczególnych warstw wykopów. W tej części znaleziono większą ilość spalonych drewnianych części budynku oraz zgrupowań kamieni wskazujących na istnienie podmurówek kamiennych pod budynkami, niewielka ilość gruzu ceglanego i odłamków cegły mówiłaby o istnieniu kominów ceglanych. Zdjęta górna warstwa ziemi odsłoniła spalone belki stropowe. Przekopy poziome wskazały ślady spalonych belek i pozwoliły na ustalenie kierunku, w którym były zakładane belki stropowe.

¹² Na rysunkach i fotografiach pokazano resztki ceramiki głównie z wykopu V, gdzie duże skupisko tego rodzaju odłamków wskazywałoby na istnienie w tym miejscu pieców z okładziną kolorowych ozdobnych polewanych kafli.

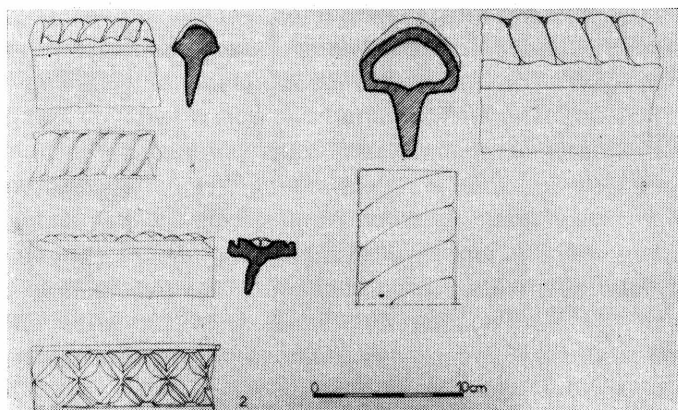
Ryc. 13. Fragmenty wykopanych ceramicznych kafli piecowych polewanych, z herbem „Trzaska”. Oprac. D. Służewska 1968 r.

Ryc. 14. Resztki kolorowych kafli piecowych w skali 1 : 20. Oprac. A. Czapska 1969 r.

Zasięg gruzu ceglanego i zaprawy wapiennej wskazuje na przybliżony kształt budowli. Wprawdzie na całym terenie znajdują się odłamki większe i mniejsze cegieł, ale nigdzie nie trafiono na całą sztukę, aby można było dokładnie określić jej wielkość. Rozrzucone cegły po terenie pochodzą zapewne z okresu, kiedy ruiny zamku były dla okolicznej ludności źródłem doskonałego materiału budowlanego.

Odnaleziono resztki cegieł o wymiarach $8,0-7,5 \times 13-13,5$ cm. Brak natomiast tak rozłupanych cegieł, aby wymiar tzw. wozówki był do odczytania. Można jednak przypuszczać, że używana do budowy zamku cegła była tych samych wymiarów, co cegła użyta przy budowie kościoła

Ryc. 15. Detale ozdoby ceramiki piecowej znalezionej w czasie badań terenu (wykop. V). Oprac. A. Czapska

parafialnego w Wąsosz, a mianowicie: $8,0 \times 15,0 \times 29,5$ cm, $7,5 \times 13,5 \times 27,5$ cm, $7,5 \times 13,5 \times 29,5$ cm, $8,0 \times 14,5 \times 30,0$ cm, $8,0 \times 14,5 \times 29,5$ cm, $8,0 \times 14,5 \times 29,5$ cm.

W kościele poklasztornym w podziemiach użyto cegły o wymiarach: $7,5 \times 13,5 \times 28,0$ cm, $8,0 \times 13,0 \times 28,5$ cm, $7,5 \times 13,0 \times 29,0$ cm, $8,0 \times 13,0 \times 29,0$ cm.

Takie same wymiary grubości i szerokości pozwalają przypuszczać, że długości cegieł zamkowych i cegieł obu kościołów są podobne, chociaż obiekty te pochodzą z różnych okresów. Sprawa zachowania podobnych wymiarów przez bardzo długi okres czasu mogła wynikać z tradycji miejscowej¹³.

Używana cegła tzw. palcówka, mimo niekorzystnych warunków, w jakich znajdowała się przez setki lat leżąc w ziemi, nie rozsypuje się. Zachowała ciemnoczerwony kolor, była dobrze wypalona i wykonana z dobrze przygotowanej gliny.

Wykopy i sondáže w północno-wschodniej części terenu, przeprowadzone w 1969 r., pozwoliły odkryć dalszą część resztek fundamentów kamiennych (XVII). W wykopach XVIII—XVII—XIV natrafiono na drewniany ruszt z bali, co potwierdziło przypuszczenia wysnute w czasie badań w roku poprzednim, że cały teren wokoło posiadał poziome umocnienie podmokłego gruntu. Teren ten wielokrotnie przekopywany i orany, tylko w niższych warstwach (poniżej 40—60 cm) zachował pierwotny układ warstw ziemi. Przeprowadzone długie wykopy XVIII łączące teren zachodni (prace w 1968 r.) i wschodni (prace w 1969 r.) nie wykazały żadnych śladów zabu-

¹³ W niedalekim Szczuczynie — 5 km od Wąsosz — przy budowie pałacu użyto cegły głównie o wymiarach: $28,0 \times 6,0 \times 15,0$ cm, $27,0 \times 6,0 \times 15,0$ cm, $28,0 \times 7,0 \times 15,0$ cm, $28,0 \times 7,0 \times 16,0$ cm.

dowań ani resztek materiałów budowlanych. Również nie natrafiono na ślady umocnień rusztowych, drewnianych. Dno wykopu stanowił całec, co wskazywało, iż teren tu nie był ruszany. Najdalej wysunięte na wschód sondáže, w stronę Wissy, również nie wskazywały na jakąkolwiek zabudowę czy umocnienia terenu.

WNIOSKI KOŃCOWE

Przeprowadzone badania oraz dane historyczne¹⁴, jakie do tej pory posiadamy o miejscowości Wąsosz i o zamku obronnym, który się tu znajdował, pozwalają na określenie w przybliżeniu typu budowli. Zamek był typu nizinnego jak w Nowogrodzie czy sąsiedniej Wiznie, częściowo mурowany z kamienia i cegły, częściowo o zabudowaniach drewnianych, otoczony fosą, o umocnieniach drewnianych.

Z pozostałych resztek można wnioskować, że cały teren był umocniony rusztem drewnianym z bali, na którym dopiero znajdowały się w obrębie obwarowań ziemno-drewnianych poszczególne budynki.

Typ bogatej ceramiki piecowej oraz gruba warstwa gruzu ceglanego wskazywałyby, że w miejscu wykopów V, VI i VII znajdował się na kamiennym fundamencie najokazalszy, główny budynek, posiadający reprezentacyjne pomieszczenia z bogato zdobionymi piecami, usytuowanymi centralnie (przy jednym ciągu kominowym).

Wykopy I i II wskazują na istnienie budynku mniejszego, o większej ilości części drewnianych, których resztki spalone w postaci belek występują w dużej ilości zgrupowane w obrębie zarysowującego się prostokąta.

Budynki w części północno-wschodniej (objęte wykopaliskami w 1969 r. — wykopy XIV—XVIII) znajdowały się też w obrębie obwarowań i miały również fundamenty kamienne. Zapewne tu znajdowała się wieża czy budynek bramowy, broniący wejścia od strony osiedla przez groblę.

Całkowite zniszczenie nawet resztek ruin pozwoliło jedynie na hipotetyczne szkicowe opracowanie rzutu części budynków, które znajdowały się na terenie dawnego założenia obronnego. W ostatnich latach prowadzone liczne prace melioracyjne zniszczyły ślady obwarowań od strony bagien oraz Wissy i Ostasi.

Znikome ślady w postaci resztek fundamentów są niszczone przez wydobywanie kamieni w czasie uprawy pól. Maleją z roku na rok resztki elementów budowlanych, pozostałych cegieł i kamieni, niknie wszelki ślad po dawnym zamku obronnym.

¹⁴ Opracowania historyczne przeprowadzone w PKZ przez T. Szyburską, o.c. i I. Wróblewską, o.c.

РЕЗЮМЕ

Расположенное в районе Граево, небольшое селение Вонсош, в XVI в. было оживленным городским центром и местом пребывания районных властей земли Виской. В то время в этом городе было 2 каменных костела и монастырь, ратуша на рынке, молельня, оборонительный замок, в котором находилось место-пребывание старосты. Разрушенное многочисленными военными действиями, селение в XVII веке начало терять свое торговое и административное значение, а в начале XX в. потеряло городские права.

Первое поселение возникло в средневековье, у стечения двух рек — Вислы и Остаśь. Городские права Вонсош получил в 1436 г. и к этому времени относится регулярный план центральной части города. Длинный, прямоугольный рынок, застроенный мещанскими, главным образом, деревянными домами, являлся центром города. В последующий период город развивался в районе рынка и вдоль главной проезжей дороги (в настоящее время ул. Сенкевича), соединяющей Вонсош с соседними торговыми центрами. В XV веке был построен в северной части города первый каменный готический костел на небольшой возвышенности. В начале XVII в. (1605 г.) был построен за пожертвования в восточной части рынка второй каменный костел и монастырь Кармелитов. На южных окраинах города, у реки Висса был воздвигнут оборонительный небольшой замок, наверняка на месте уже ранее здесь существующего града. Часть зданий замка была каменной, а часть — деревянной; замок был окружен земельно-деревянными укреплениями. Затем несколько раз был разрушен, несколько раз подвергался перестройке и, наконец, в XIX в. был разобран. Много лет о нем никто ничего не слышал и только во время пахоты в поле находили остатки кирпичей и большие камни. Кроме этого также название улицы, выходящей из северо-западного наугольника рынка „Замковая” указывало направление, где на лугах, у стечения рек находился „Каменный двор”.

Исследования, ведущиеся в 1968—1969 гг. научными сотрудниками кафедры Истории Архитектуры и Искусства Варшавского университета, дали возможность точно установить местонахождение старого замка. Под слоем (в несколько сантиметров) почвы были найдены фрагменты давних зданий и деревянных укреплений. Полная ликвидация развалин позволила только гипотетически разработать эскиз части зданий замка, которые находились в пределах оборонительных укреплений.

SUMMARY

The nowadays small town of Wąsosz in the district of Grajewo was in the XVI century a busy municipal centre and the seat of the district authorities of the Wisko region. At this time, the town had two brick churches, a convent, a Town Hall in the market square, a synagogue, and a small defensive castle the seat of the Starosta. As a result of military operations in the XVII century its importance as a commercial and administrative centre began to decline and eventually, at the beginning of the XX century it lost its civic rights.

The first settlement was established in the middle ages at the confluence of two rivers, the Wissa and Ostaś. The town was granted civic rights in 1436 and the systematic lay-out of the town centre originates from this period; the long rectangular market-square, around which were the dwellings of the townspeople generally of wood, was the city centre. In the following period the town developed around the

market square and along the main highway (today's Sienkiewicz St.). This connected Wąsosz with the neighbouring centres of trade. In the XV century the first gothic brick church was erected on a low slope in the north side of the town. At the beginning of the XVII century (1605) another brick church was founded. This was the Carmelite church with a convent, located on the east frontage of the market square. On the south side of the town on the bank of the Wissa river and its overflow arm, a defensive castle was erected, no doubt on the site of an earlier stronghold. This castle had both wooden and brick buildings and timber-earth entrenchments. It was damaged several times and rebuilt, until after the final destruction it was unrestored to fall into ruin and in the XIX century demolished. For many years all traces of it were lost, except that during ploughing operations remains of "finger" bricks and big boulders would come to light in the field. The name of the street running from the South-East corner of the market square, Castle St. also indicated the direction of the meadow at the overflow arm of the river where the "brick manor" once stood.

Investigations made in 1968/1969 by researchers of the Warsaw Polytechnic's Department of Historical Art and Architecture, led to a more precise localizing of the site of the earlier castle. Under a several centimetre strata remains of the old buildings and entrenchments were found. However, these almost completely obliterated remains only permitted a hypothetical sketch of the outline of part of the buildings which had stood within the defensive system.